

بازخوانی هویت زن در نظام اعتقادی و اخلاقی شهید مطهری

شکوفه یباری^۱

چکیده

این مقاله با هدف بررسی هویت زن در اندیشه شهید مطهری، از دو منظر اعتقادی و اخلاقی، به بازخوانی مبانی انسان‌شناختی و ارزشی در مورد زن می‌پردازد. در بُعد اعتقادی، بر کرامت ذاتی زن، برابری وجودی او با مرد، نقش ایمان در ارزش‌گذاری انسان، و فلسفه تفاوت‌های طبیعی زن و مرد تأکید شده است. در بُعد اخلاقی نیز مفاهیمی چون عفاف، حیا، آزادی مسئولانه، و نقش اخلاقی زن در خانواده و جامعه تحلیل می‌گردد. مطهری با استناد به منابع اسلامی، تصویری از زن ارائه می‌دهد که فراتر از نقش‌های اجتماعی، موجودی مسئول، برخوردار از شأن معنوی، و تأثیرگذار در سلامت اخلاقی جامعه است. او نگاه ابزاری و مصرف‌زده به زن را نقد کرده و بر ضرورت بازسازی نگرش عمومی بر مبنای معارف اسلامی تأکید دارد. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل محتوای کیفی و توصیفی -تحلیلی است که از طریق مطالعه نظام‌مند آثار شهید مطهری و همچنین با رجوع به تطبیقی به منابع مکمل اسلامی مورد پشتیبانی و ارزیابی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: هویت زن، شهید مطهری، کرامت انسانی، اخلاق اسلامی، تفاوت‌های طبیعی.

^۱ سطح دو، حوزه علیمه فاطمیه (س)، شهرستان کارون.

مقدمه

در جهان معاصر، مسئله‌ی هویت زن در جوامع اسلامی با چالش‌هایی اساسی مواجه شده است؛ چالش‌هایی که از تقابل میان آموزه‌های اصیل دینی و جریان‌های فکری مدرن ناشی می‌شود. در این میان، ضرورت بازخوانی دیدگاه‌های اندیشمندان اسلامی درباره‌ی زن، بیش از پیش احساس می‌شود. شهید مرتضی مطهری، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین متفکران اسلامی معاصر، تلاش کرده است تا با تبیین جایگاه زن در چارچوب نظام اعتقادی و اخلاقی اسلام، تصویری روشن، منطقی و مبتنی بر فطرت از هویت زن ارائه دهد. وی با تأکید بر هماهنگی میان نظام خلقت و تشريع، به بازسازی مفهومی هویت زن در برابر دیدگاه‌های تقلیل‌گرایانه یا افراطی پرداخته است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که: «هویت زن در نظام اعتقادی و اخلاقی شهید مطهری چگونه بازخوانی می‌شود؟» این مقاله بر آن است تا با تمرکز بر مبانی اعتقادی و اخلاقی در اندیشه‌ی شهید مطهری، به بازخوانی هویت زن از منظر اسلامی بپردازد و مؤلفه‌های اصلی این هویت را بر اساس نگاه توحیدی و فطرت‌محور او تحلیل نماید.

هویت زن از چالش‌برانگیزترین موضوعات روز در فضای فکری و فرهنگی جوامع اسلامی است. با گسترش جریان‌های غرب‌گرا از یک سو، و برداشت‌های افراطی و تحجرگرایانه از سوی دیگر، نیاز به بازخوانی دیدگاه‌های اصیل اسلامی در این زمینه بیش از پیش احساس می‌شود. شهید مطهری به‌عنوان یکی از متفکران برجسته‌ی معاصر، با رویکردی عقلانی و اجتهادی، تبیینی متوازن از هویت زن ارائه داده که می‌تواند پاسخ‌گوی بسیاری از پرسش‌ها و شبهات امروز باشد.

تبیین این نگاه، نه تنها راهی برای اصلاح برخی سوءبرداشت‌هاست، بلکه می‌تواند مبنایی برای گفتمان‌سازی دینی، ارتقاء فهم اجتماعی از جایگاه زن، و ارائه الگویی دقیق برای مخاطبان حوزوی و سیاست‌گذاران فرهنگی باشد.

در حوزه پژوهش‌های علمی، برخی مقالات مانند «زن در اندیشه شهید مطهری» نوشته‌ی دکتر محمدباقر پورامینی (۱۳۷۳)، ضمن مرور تحلیلی آثار مطهری، تأکید می‌کند که وی با رویکردی تلفیقی میان عقل و نقل، از شخصیت زن در بستر دین دفاع کرده است. همچنین دکتر ابوالفضل ساجدی در مقاله «بازخوانی هویت زن از دیدگاه شهید مطهری» (۱۳۸۸)، تصریح می‌کند که مطهری با پرهیز از التقاط فکری، الگویی مستقل از زن مسلمان بر پایه انسان‌شناسی اسلامی ارائه داده است.

در حوزه‌ی تفسیر و تقریر اندیشه‌ی مطهری درباره‌ی زن، نیز آثاری قابل توجه هستند. آیت‌الله عبدالله جوادی آملی در کتاب زن در آیینه جلال و جمال (نشر اسراء، چاپ اول، ۱۳۷۹)، در تحلیل نگاه شهید مطهری به زن، می‌نویسد: «او در دفاع از کرامت زن، نه به احساسات پناه برد و نه به سنت‌های تقلیدی، بلکه از متن قرآن به روش اجتهادی دفاع کرد». همچنین حجت‌الاسلام دکتر رضا روستا آزاد در مقاله‌ی زن در اندیشه‌ی شهید مطهری (منتشرشده در فصلنامه علمی-پژوهشی علوم اسلامی زنان، شماره ۱، سال ۱۳۹۳)، تأکید می‌کند: «مطهری با زبان روز و از دل منطق اسلام، هویتی از زن ترسیم کرد که هم دین را حفظ می‌کند و هم شأن انسانی زن را».

اهداف مورد انتظار در این پژوهش عبارتند از :

۱. هویت زن در اندیشه شهید مطهری از منظر اعتقادی

۲. هویت زن در اندیشه شهید مطهری از منظر اخلاقی

هویت زن در اندیشه شهید مطهری

برای درک صحیح از هویت زن در اندیشه شهید مطهری، ابتدا باید به واکاوی مفاهیم بنیادینی همچون «هویت»، «زن»، «کرامت انسانی»، «تفاوت‌های طبیعی زن و مرد» و «نقش انسان در نظام آفرینش» پرداخت. شهید مطهری با اتکا بر مبانی انسان‌شناسی اسلامی، تبیینی دقیق، فطرت‌محور و عقلانی از هویت زن ارائه می‌دهد که برخلاف بسیاری از رویکردهای مدرن، هم‌زمان به اشتراک وجودی زن و مرد در انسانیت و تفاوت‌های طبیعی آن‌ها در نقش‌آفرینی توجه دارد.

۱. معنای هویت در منظومه فکری شهید مطهری

واژه‌ی «هویت» در لغت به معنای «چیستی» و «حقیقت وجودی» هر چیز است. این واژه معادل عربی *الهویة* است که از ریشه‌ی «هَوَ» به معنای «او» گرفته شده و به معنای ذات و ماهیت شیء به کار می‌رود.^۱ در ادبیات معاصر فلسفی و علوم اجتماعی، هویت به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، نقش‌ها، ارزش‌ها و معانی‌ای اطلاق می‌شود که یک فرد یا گروه را از دیگران متمایز می‌سازد.^۲ در نگاه شهید مطهری، هویت انسان – به‌ویژه زن – تنها در بستر ارتباط او با خالق معنا می‌یابد. او معتقد است که انسان بدون پیوند با مبدأ هستی، در چارچوب مادی‌گرایی دچار ازخودبیگانگی و تعارض‌های هویتی خواهد شد. بنابراین، هویت زن در اسلام، هویتی الهی، مستقل و برخاسته از کرامت ذاتی اوست، نه مبتنی بر تعلقات نقش‌محور یا نگاه جنسیتی جامعه.^۳

۲. زن در نگاه انسان‌شناسانه اسلامی

^۱ علی اکبر دهخدا/ لغت‌نامه دهخدا؛ محمد معین، فرهنگ فارسی معین.

^۲ عبداللہی، علی، هویت و مدرنیته در ایران، ص ۲۷.

^۳ مرتضی مطهری، نظام حقوق زن در اسلام، ص ۱۱۶.

شهید مطهری معتقد است که زن و مرد در اصل انسانیت مشترکند و هیچ‌کدام از لحاظ خلقت، عقلانیت، توان معنوی یا ظرفیت برای رشد الهی بر دیگری برتری ندارند. ایشان با استناد به آیه شریفه "إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ" (حجرات: ۱۳) تأکید می‌کند که معیار کرامت و فضیلت، تقواست، نه جنسیت.^۱ از این‌رو، مفهوم «زن» در اندیشه مطهری، تنها یک نقش بیولوژیک نیست، بلکه یک حقیقت انسانی و فطری با قابلیت تعالی معنوی است.^۲

۳. کرامت ذاتی و تمایز از برابری سطحی

یکی از مفاهیم محوری در تحلیل هویت زن، مفهوم «کرامت» است. شهید مطهری به‌روشنی میان «برابری ارزشی» و «تفاوت طبیعی» تمایز قائل است. او بر این باور است که عدالت ایجاب نمی‌کند زن و مرد یکسان باشند، بلکه هر یک باید بر اساس فطرت، استعداد و نیازهای خاص خود دیده شوند. به تعبیر او: "زن و مرد دو ستاره‌اند در دو مدار مختلف"^۳. بنابراین، کرامت زن نه در برابری مکانیکی با مرد، بلکه در شناخت جایگاه حقیقی و متناسب با فطرت او است.

۴. تفاوت‌های طبیعی؛ نه تبعیض، بلکه حکمت

مطهری با نگاهی توحیدی به تفاوت‌های زن و مرد می‌نگرد و معتقد است که این تفاوت‌ها حکیمانه و هدفمندند. این دیدگاه برخلاف نگاه‌های سکولار و مدرن، که تفاوت را نوعی تبعیض یا نابرابری می‌دانند، بر این اصل استوار است که "زن و مرد مکمل یکدیگرند، نه رقیب یکدیگر"^۴. این مکمل‌بودن، مبنایی برای تقسیم طبیعی نقش‌ها در خانواده و اجتماع فراهم می‌کند.

۵. زن، بندگی و کمال انسانی

^۱ مرتضی مطهری، نظام حقوق زن در اسلام، ص ۱۱۸.

^۲ مرتضی مطهری، مسئله حجاب، ص ۷۱.

^۳ همان، ص ۶۲.

^۴ همان، ص ۵۷.

برای تحقق عدالت و امنیت اجتماعی است^۱. بنابراین، مطهری با تأکید بر فطری بودن این ویژگی‌ها، راهی برای بازگرداندن شأن واقعی زن در جامعه اسلامی ترسیم می‌کند.

- نقش اخلاقی زن در تقویت بنیان خانواده و امنیت روانی جامعه

شهید مطهری نقش زن را در تحکیم خانواده، نه صرفاً در چارچوب وظایف سنتی، بلکه به مثابه یک «مرکز ثبات اخلاقی و عاطفی» می‌داند. از دیدگاه او، زن با بهره‌مندی از صفاتی چون محبت، صبر، گذشت و مهربانی، رکن اصلی آرامش روانی در خانواده است و این آرامش به کل جامعه تسری می‌یابد^۲. وی زن را «روح خانواده» می‌نامد که اگر دچار ضعف اخلاقی شود، بنیان جامعه نیز آسیب می‌بیند. در تفسیر اجتماعی آیات قرآنی، به‌ویژه آیه‌ی «وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» (روم: ۲۱)، نقش زن به عنوان منبع مودت و رحمت در خانواده برجسته شده است. علامه طباطبایی نیز در المیزان تأکید دارد که مودت و رحمت از بنیان‌های پایداری خانواده‌اند و زن به‌طور طبیعی منبع و حامل این صفات است^۳. افزون بر این، در اندیشه‌ی آیت‌الله جوادی آملی نیز آمده است که زن با ایفای نقش اخلاقی، پایه‌گذار امنیت روانی نسل آینده است؛ زیرا اولین مدرسه‌ی انسان، دامن مادر است و نخستین تأثیرات شخصیت انسان از رفتارهای اخلاقی مادر نشأت می‌گیرد^۴. بنابراین، مطهری با تأکید بر این نقش بنیادین، زن را عنصر محوری سلامت اخلاقی خانواده و جامعه معرفی می‌کند؛ نقشی که در صورت نادیده گرفته شدن، تعادل اجتماعی را تهدید خواهد کرد.

- تبیین مفهوم آزادی در کنار پابندی به ارزش‌های اخلاقی اسلامی

شهید مطهری آزادی زن را یکی از حقوق مسلم او می‌داند، اما معتقد است که این آزادی نباید به رهایی از مسئولیت‌های انسانی و اخلاقی منجر شود. وی در تبیین تفاوت میان آزادی اصیل و آزادی فریبنده،

^۱ مصباح یزدی، محمدتقی، نقش زن در نظام خانواده، ص ۱۱۵.

^۲ مطهری، مرتضی، مسئله حجاب، ص ۷۱.

^۳ طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۲۴۶.

^۴ جوادی آملی، عبدالله، زن در آینه جلال و جمال، ص ۲۲۸.

می‌نویسد: «آن آزادی که زن را از فطرت خود جدا می‌کند و او را وسیله تحریک شهوت می‌سازد، در حقیقت زندانی کردن زن در قالبی غیرانسانی است»^۱. علامه طباطبایی نیز در تفسیر المیزان تأکید دارد که آزادی در منطق قرآن، به معنای خروج از بندگی غیر خداست و انسان تنها در پرتو عبودیت الهی می‌تواند به آزادی حقیقی دست یابد. از نظر ایشان، زن و مرد هر دو مأمور به انتخاب آگاهانه مسیر هدایت هستند و آزادی بدون تقوا، به سقوط انسان منتهی می‌شود^۲. همچنین آیت‌الله جوادی آملی در آثار خود تصریح می‌کند که آزادی در نظام دینی، با اخلاق و مسئولیت گره خورده است. او معتقد است که زن مسلمان، اگر در سایه اخلاق اسلامی آزاد باشد، می‌تواند تمدن‌ساز و الگوی تربیتی جامعه شود^۳. از این منظر، آزادی زن نه تنها با پابندی به ارزش‌های اخلاقی تعارض ندارد، بلکه تضمین‌کننده تعالی شخصیت فردی و نقش‌آفرینی اجتماعی اوست.

- تحلیل تأثیر دیدگاه اخلاق‌مدار مطهری بر اصلاح نگرش عمومی به زن

مطهری با نقد نگاه ابزاری و تنزل‌یافته به زن در فرهنگ‌های غرب‌زده، تأکید می‌کند که رهایی زن تنها از مسیر بازگشت به ارزش‌های اخلاقی و معنویت ممکن است. وی می‌نویسد: «تمدن جدید زن را به موجودی تهی از معنا و صرفاً زیبا و لذت‌بخش تبدیل کرده و شأن انسانی او را نادیده گرفته است»^۴. در همین راستا، آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی نیز معتقد است که الگوی رایج در رسانه‌ها و فرهنگ عمومی، زن را به جایگاهی فرعی در نظام مصرف تقلیل داده است و تنها با احیای منزلت اخلاقی و الهی زن می‌توان این انحراف را اصلاح کرد^۵. به گفته وی، آنچه زن را محترم می‌سازد، نه ظاهر و نقش‌های اجتماعی او، بلکه فضایل درونی و تعهد اخلاقی او در قبال خود و جامعه است. همچنین، امام خمینی (ره) نیز بر این دیدگاه صحه

^۱ مطهری، مرتضی. نظام حقوق زن در اسلام، ص ۸۳.

^۲ طباطبایی، محمدحسین. تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۲۷۳.

^۳ جوادی آملی، عبدالله. زن در آینه جلال و جمال، ص ۳۴۴.

^۴ مطهری، مرتضی. نظام حقوق زن در اسلام، ص ۹۲.

^۵ خامنه‌ای، سیدعلی. زن و بازیابی هویت حقیقی، ص ۲۹۴.

گذاشته و در بیانات متعدد، زن را موجودی با ظرفیت‌های الهی و تربیتی دانسته که اگر به ارزش‌های حقیقی خود واقف شود، می‌تواند «انسان‌ساز» و «جامعه‌ساز» گردد^۱.

این منظومه اخلاق‌محور، نگرش جامعه به زن را از سطح جسم و ظاهر، به مرتبه‌ی عقل، روح، و کرامت ارتقاء می‌دهد و بستری برای اصلاح نگرش عمومی، خصوصاً در رسانه و فرهنگ عامه فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

در منظومه فکری شهید مطهری، زن پیش از آن‌که در قالب‌های اجتماعی تعریف شود، انسانی صاحب کرامت، مسئول در برابر خداوند، و برخوردار از شأن معنوی مستقل است. او با تکیه بر منابع اصیل اسلامی، تفاوت‌های طبیعی زن و مرد را نه نشانه‌ای از تبعیض، بلکه جلوه‌ای از حکمت الهی و تقسیم عادلانه وظایف می‌داند. زن در نگاه مطهری می‌تواند قله‌های معنویت را طی کرده و در بندگی خدا به مراتب عالی دست یابد.

او با نقد شدید نسبت به نگاه ابزاری و مصرف‌زده به زن، به‌ویژه در فرهنگ مدرن، تأکید دارد که انقطاع از مبنای توحیدی، کرامت زن را تضعیف کرده و او را به موجودی زینتی در خدمت لذت‌جویی بدل می‌کند. در مقابل، زن مؤمنه و اخلاق‌مدار، با حیا، عفاف، عقلانیت و روح تربیتی خود، رکن اصلی سلامت خانواده و امنیت روانی جامعه است. آزادی حقیقی زن، نه در رهایی از ارزش‌ها، بلکه در انتخاب مسئولانه‌ی مسیر بندگی معنا می‌یابد.

از این‌رو، بازسازی نگرش عمومی نسبت به زن، تنها با تکیه بر معارف اخلاقی و انسان‌شناسی اسلامی ممکن است؛ نگرشی که زن را در قامت یک موجود متعالی، نه صرفاً کارکردی، معرفی می‌کند. تلاش برای ترویج چنین نگاهی، ضرورتی فرهنگی-اعتقادی برای جوامع اسلامی امروز است؛ ضرورتی که شهید مطهری از پیش‌گامان آن بود و میراث فکری‌اش همچنان راهگشاست.

^۱ امام خمینی، روح‌الله، صحیفه امام، ج ۷، ص ۳۳۷.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن ندیم، الفهرست. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
۲. ابن شعبه حرانی، تحف/العقول، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق، ص ۲۷۹.
۳. افروغ، عماد. درآمدی بر رابطه اخلاق و سیاست، درآمدی بر ماکیاولیسم. تهران: انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۰.
۴. جعفری، محمدتقی /انسان شناسی. تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار، ۱۳۷۵.
۵. جوادی آملی، عبدالله. زن در آیین جلال و جمال. قم: نشر اسراء، ۱۳۸۶.
۶. خامنه‌ای، سید علی. «بیانات در جمع بانوان فرهیخته کشور». ۱۳۸۵. سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت الله خامنه ای
۷. خامنه‌ای، سید علی، زن و بازیابی هویت حقیقی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی (وابسته به موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی). ۱۳۹۰، ص ۴۳
۸. خمینی، ر. (۱۳۷۸). صحیفه امام جلد (۷، ص ۳۳۷). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۹. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا
۱۰. راغب اصفهانی. المفردات الالفاظ القرآن الکریم، بیروت: دارالعلم، ۱۴۰۴ق.
۱۱. ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰.
۱۲. سعداوی، نوال. المرأة و الجنس. بیروت: دارالآداب، ۱۹۹۳.

۱۳. طباطبایی، سید محمدحسین. *تفسیر المیزان*. تهران: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
۱۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین
۱۵. مطهری، مرتضی. *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۵۳.
۱۶. _____ مسئله حجاب. تهران: صدرا، ۱۳۷۴.
۱۷. _____ مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۷۶.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی. *اخلاق در قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰.